

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:1. 2008

Hade djuren det bättre förr?

Niklas Cserhalmi, *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925: synen på lantbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisamhälle*, Hedemora: Gidlunds förlag, 2004. (Summary in English: Animal welfare and animal abuse: attitudes towards farm animals and cruelty to animals 1860–1925.) 368 s.

Hade djuren det bättre eller sämre i det gamla bondesamhället? Det är en fråga som ofta dyker upp i den moderna debatten om djurhållning och animalieproduktion och det är också utgångspunkten för Niklas Cserhalmis avhandling. Författaren urskiljer två populära ståndpunkter som bägge kan leda tillbaka till det sena 1800-talets urbana borgerlighet – en teknikvänlig som tecknar en mörk bild av bondesamhället och sätter likhetstecken mellan hög produktivitet och djurväl-färd, och en teknikkritisk som i stället framhåller djurens liv i bondesamhället som mera naturligt och fritt och ser den moderna djurhållningen och animalieproduktionen som ett överutnyttjande av djuren. Av dessa två ståndpunkter är det den förstnämnda som har varit dominerande och som enligt författaren också har satt sin prägel på historisk och samhällsvetenskaplig forskning.

Det centrala innehållet i den dominerande synen är att bondebefolkningen och de lägre klasserna i agrarsamhället har haft en rå och okänslig inställning till djur och att ett medlidande med djuren först uppstod hos städernas framväxande borgarklass. Men historiker och samhällsforskare bygger sina studier på källmaterial som har producerats av just den borgarklass som framställt sig själv som empatiskt djurvänlig. Här finns en uppenbar tendens och Cserhalmi ser som sin uppgift att i stället försöka ge en bild av hur bondebefolkningen och de lägre klasserna själva betraktade djuren.

Avhandlingens syfte och övergripande hypotes

Avhandlingens syfte formuleras mera precist som att problematisera vanligt folks inställning till lantbrukets djur mellan 1860 och 1925. Med ”vanligt folk” menas då alla grupper som inte tillhörde borgerligheten eller eliten. Det handlade i första hand om samhällets lägre klasser på landsbygden men även om besuttna godsägare och i vissa fall också välsituerade bönder och folk från småsamhällen och framväxande städer. Frågan gäller om dessa grupper bara tillskrev djuren ett instrumentellt värde, det vill säga att djuren ansågs vara till för människans skull, eller om man uppfattade att djuren också hade ett egenvärde eller – med den moderna djurskyddsfilosofen Tom Regans term – ett intrinsikalt värde. De djur som det handlar om är lantbrukets nyttodjur – sällskapsdjur som hund och katt ingår inte i studien.

Mot denna bakgrund formulerar Cserhalmi en övergripande hypotes om att

människor alltid har levt med å ena sidan empati med djuren och å andra sidan de krav som produktionen har ställt på djurhållningen. Denna hypotes ställs mot tre rivaliserande hypoteser eller mothypoteser som också får representera den etablerade synen. För det första, att landsbygdens människor och de lägre klasserna hade en strikt instrumentell syn på djur som uteslöt att djur hade ett egenvärde. För det andra, att man var okänslig för våld riktat mot djur och djurs lidande. Och för det tredje, att dessa grupper utvecklade en mildare djursyn på grund av påverkan från borgerligheten, bland annat genom de framväxande djurskyddsöreningarna.

Källmaterial, teori och metod

Det centrala källmaterialet består av domboksprotokoll och svar på frågelistor om boskapsskötsel och djurhållning som skickats ut av Nordiska museet och Uppsala landsmåls- och folkminnesarkiv. Domstolsprotokollen återger rannsakingar och domar i mål som tagits upp i rätten såväl på landsbygden som i städerna inom undersökningsområdet. Att den anklagade inte alltid var uppriktig utan valde sina ord för att klara sig undan så lindrigt som möjligt, utgör inget problem. Bortförklaringar och försvar måste ändå utformas så att de skulle kunna bli trodda och anses trovärdiga. Avhandlingens syfte är alltså inte att kartlägga hur djuren faktisk behandlades utan att undersöka hur attityderna mot och synen på djur och djurs lidanden såg ut.

När det gäller svaren på frågelistorna så är dessa tillkomna i en helt annan situation. Styrkan med dessa är att vanligt folk fått komma till tals och berätta om olika vardagsöromål i en utsträckning som saknar motsvarighet i andra typer av källmaterial. Men svaren har också kritiserats för att vara färgade av sagesmännens och meddelarnas moderna perspektiv på det gamla bondesamhället. Det är därför viktigt att de också ställs mot samtida historiskt källmaterial. I undersökningen görs därför hela tiden en systematisk jämförelse mellan frågelistans svar och domboksprotokollen och problemet med hur dessa två typer av källmaterial skall bedömas och kan användas utgör ett centralt tema i avhandlingen vid sidan om den egentliga undersökningen.

Teoretiskt tar avhandlingens sin utgångspunkt i en kritik av ett ovanifrånperspektiv som utgår från att förändringar i attityder och beteenden först uppstår i samhällets övre klasser och sedan sprider sig nedåt till folket. Ambitionen är att i stället skriva en historia underifrån där betydelsen av de lägre klassernas rationalitet står i fokus för analyser och tolkningar. En sådan historieskrivning utgår från att människor har goda skäl för att bete sig på ett visst sätt och att dessa skäl kan beskrivas som en kollektiv mentalitet eller ett kontextbundet sätt att tänka och betrakta världen på som omfattar kollektiv av människor och också kan vara klassöverskridande.

Metodiskt anknyter studien till en hermeneutisk tolkningsmetod som inpassar

enskilda handlingar och utsagor i en helhetsförståelse kallad *mentalitet* när det gäller värderingar och *det agrara systemet* när det handlar om produktionsmetoder. Mentaliteten kan jämföras med en inifrånförståelse medan agrarsystemet ger utifrånförklaringar. Analysen pendlar på detta sätt inte bara mellan olika abstraktionsnivåer, från närtolkningar till helhetstolkningar och vice versa, utan också mellan mentaliteten och det agrara systemet. Detta arbetssätt fordrar i sin tur en närläsning av källmaterialet. Cserhalmi hänvisar till den mikrohistoriska forskningstraditionen och Carlo Ginzburgs detektivmetafor där forskaren granskar de till synes obetydligaste detaljer för att finna ledtrådar. Detta är också verkligen ett arbetssätt som tillämpas i undersökningen.

Innan den empiriska undersökningen tar vid följer två kapitel som behandlar det agrara systemet och framväxten av den första lagstiftningen mot djurplågeri 1857 och den fortsatta utvecklingen fram till 1921 års lag. Initiativet till lagstiftningen kom under en period av mycket stark omvandling av den agrara produktionen, med ökad animalieproduktion och växande behov av dragkraft i form av hästar. Lagen kom att införas under sedlighetsparagrafen i 1864 års lag, men frågan är vad som utgjorde grund för kriminaliseringen. Cserhalmi argumenterar här för uppfattningen att synen på djuret som ett offer fanns med redan från den första lagstiftningen.

Den empiriska undersökningens genomförande och resultat

I bokens andra del börjar den egentliga undersökningen. Två huvudteman står i centrum: svältfödning och våld. Det är också dessa två teman som var vanligast i det dominerande synsättets beskrivning av landsbygdsbefolkningens och de lägre klassernas okänslighet inför djurens lidande. Svältfödning beskrivs i äldre historisk och etnologisk litteratur som följderna av en kvantitativt inriktad djurhållning där man anpassade antalet kreatur till sommarbetet och sedan bara försökte hålla djuren vid liv över vintern. Resultatet blev att korna var så svaga och svältfödda att de knappt orkade stå upp och måste bäras ut på vårbetet. Bilden har nyanserats något av den moderna ekonomisk-historiska forskningen, men antagandet om en obalans mellan tillgången på sommar- och vinterfoder och att denna skapade svältfödda djur hävdas fortfarande.

Den äldre etnologiska forskningen byggde i stor utsträckning sin bild av svältfödningen på frågelistsvaren. En närläsning av svaren visar dock att få av sagesmännen berättar om egna erfarenheter utan i stället förmedlar vad man i sin tur har hört berättas. Svaren innehåller även uppgifter som motsäger att det skulle ha varit problem med vinterfödningen. Inte heller domboksmaterialet ger någon bild av att svältfödning var en systematisk och vanligt förekommande strategi – tvärtom framkommer både tydliga fördömanden från vittnen och andra omständigheter som tyder på att svältfödda djur betraktades som beklagliga undantag som antingen förknippades med nödår eller med slapphet och enskilda försummelser.

Detta förstärks ytterligare av landshövdingarnas femårsberättelser och ekonomisk-historisk forskning, som visar att växelbruk och vallodling var allmänt spridda i området redan under den första undersökningsperioden.

I avhandlingens tredje del behandlas frågan om det öppna våldet. Några sådana frågor ställs inte direkt i frågelistorna, men svaren på frågan om bruket av hinderdon kan användas för att utläsa något om förekomsten av våld och synen på djur. Hinderdonen var till för att hindra djuren från att ströva iväg för långt eller ta sig ut ur inhägnader. Flera av dessa medförde obehag och kännbar smärta för djuren, men Cserhalmi finner att de lindrigaste formerna övervägde och att det fanns en tydlig vilja att inte utsätta djuren för mer obehag än nödvändigt.

Det direkta våldet mot djuren behandlas i de två följande kapitlen med utgångspunkt i domstolsprotokoll. Författaren kan visa exempel på drängar, pigor, grannar och vittnen som försökt ingripa på olika sätt för att hjälpa djuret utan att ha någon egen vinning i saken och trots att detta har förorsakat besvär, risk för konflikt och kostnader. Fokus flyttas sedan till de anklagade och deras försök att förklara och försvara sina handlingar. Här liksom i rättsens bedömningar framkommer en uppfattning om att det fanns obefogat och befogat våld, det senare ofta betecknat som aga. Detta visar i sin tur på existensen av ett sorts kontraktstänkande där människan kunde ställa krav på djur att visa lydnad och arbetsvillighet om vissa villkor var uppfyllda. Om djuret ändå visade sig trögt och okynligt kunde våld vara acceptabelt i vissa former.

I fjärde och sista delen dras trådarna ihop och hypoteserna får sin slutgiltiga prövning. Författaren finner att den övergripande hypotesen om en ständigt närvarande konflikt mellan empati för djuren och produktionens krav har fallit väl ut. Den illustreras av tanken på ett outtalat och ensidigt kontrakt som bildade grunden för en homogen djursyn som omfattades av både delar inom eliten och folkliga grupper. Empatin och det intrinsikala i denna djursyn föregick dessutom djurskyddsföreningarnas kampanjer och var således inte något resultat av en borgerlig påverkan.

Kommentarer – hypoteser och mothypoteser

Cserhalmis sätt att ställa upp en övergripande hypotes som skall verifieras och tre mothypoteser som kan tänkas falsifiera huvudhypotesen, kan vara ett fruktbart sätt att arbeta på, inte minst när det gäller historiska källmaterial som bara på ett fragmentariskt sätt återger verkligheten. Men finns det också en fara i detta arbetssätt? Kan det vara så att mothypoteserna har en tendens att bli alltför kategoriska så att de tappar sitt falsifieringsvärde och i stället bara förstärker den egna hypotesen? En närmare blick visar att huvudhypotesen – att människor väger empati mot produktionens krav – har formulerats med en inre dynamik av både och-karaktär som kan inrymma både instrumentalitet och intrinsikalitet. Mothypoteserna däremot har en kategorisk *antingen eller*-karaktär med antaganden om

en *strikt* instrumentell syn som *uteslöt* att djur hade ett egenvärde och att landsbygdens folk skulle ha varit *okänsliga* för våld. Det innebär att mothypoteserna blir relativt svåra att verifiera och huvudhypotesen på motsvarande sätt relativt svår att falsifiera. Frågan är då om man verkligen hittar en sådan kategorisk syn i den refererade litteraturen.

Det är framför allt den engelske historikern Keith Thomas som åberopas av Cserhalmi och han är den historiker som mest utförligt studerat hur synen på djur har förändrats från 1500-talet och framåt. En närmare läsning visar dock att Thomas ger uttryck för en betydligt mer nyanserad syn än vad som framkommer i de korta citat som Cserhalmi hänvisar till. Detsamma gäller den svenske etnologen Mattias Szabo, som anförs som den viktigaste representanten för den dominerande synen på svältfödningen. Såväl Thomas som Szabo reserverar sig för att de lägre klasserna inte hade råd att visa medlidande respektive att det rådande produktionssystemet inte gav mycket utrymme för djurvänlighet, det vill säga nyanseringar som inte ligger så långt ifrån Cserhalmis egen övergripande tes. Det är tydligt att hans läsning av tidigare forskning har färgats av de kategoriskt formulerade mothypoteserna, eller kanske tvärtom.

Lagstiftningen och sedlighetsbegreppet

Även om mothypotesernas falsifieringsvärde således kan ifrågasättas är Cserhalmis ansträngningar att verifiera det första ledet i sin huvudtes desto mer välgrundade. En viktig fråga gäller de etiska grunderna för den första lagstiftningen mot misshandel av djur 1857 och dess utveckling fram till 1921. Författaren polemiserar mot uppfattningen att den första lagen endast avsåg att skydda åskådarna från bevittnande av djurmisshandel och inte såg djuren som offer. I förgrunden för en sådan tolkning står lagtextens formulering ”visar någon uppenbar grymhet” och det faktum att lagen infördes tillsammans med otukt med minderårig, otukt mot naturen och fylleri under den nya sedlighetsparagrafen i 1864 års strafflag. I motionerna däremot, inte minst de som skrivits av riksdagsmän från bondeståndet, finns ett tydligt offerperspektiv.

Enligt Cserhalmi uteslöt begreppet sedlighet inte att djuren också betraktades som offer. Det sedlighetsbegrepp som kan utläsas ur både motionerna och deras kommentarer och som formulerades i klartext av djurskyddets främste ideolog Adolf Leonard Nordvall, syftade i första hand på förövarens egen sedlighet. När en människa visade våldsamhet mot djur bröt hon mot sin egen medfödda moral och sedlighet. Förövaren blev alltså ett offer för sina egna handlingar. Men av detta följer inte nödvändigtvis att också djuret betraktades som ett offer. Cserhalmi lyckas inte riktigt logiskt förena de sedlighets- och offerperspektiv som han finner i materialet. Då ligger det närmare till hands att betrakta sedlighetsbegreppet som en konstruktion som gjorde det möjligt att beivra handlingen utan att erkänna djuret som ett rättssubjekt. En sådan konstruktion kunde samtidigt ge

utrymme för en mer empatisk syn på djuret som offer utan att detta behövde uttryckas i lagen. Det var vad som skedde i praktiken enligt djurvänner Emil von Qvanten, som i motsats till Nordvall företrädde en utilitaristisk ståndpunkt med krav på att djuren skulle tillerkännas rättigheter. Att människor upprördes och sårades vid åsynen av djurmisshandel var en indikation på att handlingen ansågs vara ett brott mot djuret, ansåg von Qvanten. Denna pragmatiska styrka hos sedlighetskonstruktionen framstår tydligt inför 1921 års lag. I regeringens proposition har frasen "visar uppenbar grymhet" först strukits och lämnat plats för "tillfogar djur lidande" men sedan återtagits i lagtexten samtidigt som orden om djurs lidande togs bort. Denna förändring har undgått författaren, som inte har följt upp den slutgiltiga lagtexten i SFS 1921:187.

Svältfödningen och frågelistorna

Del två och tre av avhandlingen omfattar den egentliga empiriska undersökningen. I dessa avsnitt kommer författarens teoretiska och metodologiska ambitioner till sin fulla rätt. Genom närläsningar och systematiska jämförelser mellan frågelistsvar, domstolsprotokoll och femårsberättelser prövar sig Cserhalmi fram till allt mer komplexa helhetsförståelser. Här visas prov på stor innovativ förmåga när det gäller att hitta olika vägar och sätt att läsa och tolka källmaterialet. Trots komplexiteten blir det aldrig svårt att följa författaren. Tvärtom, resonemangen och argumentationskedjorna är mycket klart framställda och den röda tråden ligger öppen. Särskilt komplex är analysen av svältfödningen. Cserhalmi kan här på ett övertygande sätt visa hur berättelserna om svältfödningen i det äldre agrarsamhället funnits som ett slags sedelärande berättelser, förknippade med skam snarare än som uttryck för vedertagna strategier, och hur dessa sedan har fått en framskjuten plats och omvandlats till modernitetsberättelser i frågelistmeddelarnas tillbakablickar.

Cserhalmis tillvägagångssätt har därmed långt större vetenskaplig relevans än bara för den egna undersökningen. Här görs en systematisk värdering och genomsynning av källvärdet hos framför allt frågelistsvaren, samtidigt som författaren demonstrerar hur olika typer av källmaterial kan utnyttjas för att utvinna ny kunskap ur fragmentarisk och mager information – en sorts metodologisk handbok.

Väldet och det outtalade kontraktet

Med samma energi och innovativa förmåga tar sig författaren an det rättsliga materialet i analyser av mål som rörde angivelser för vanvård och misshandel av djur. I fokus står orsakerna bakom domstolsanmälningarna och vittnesmålen. Agerandet inför rätten skvallrar om graden av empati. Om anmälarna och vittnena inte har något att vinna för egen del så kan det tolkas som att man har agerat på grund av empati med djuret. Graden av medkänsla kan dessutom utläsas av

det sätt på vilket vittnena har agerat. Författaren utgår helt enkelt från att vittnen och angivare som inte agerade i egen sak fick betala ett visst pris i form av obehag, repressalier, besvär, tidsspillan och kostnader – ju högre pris desto större mått av engagemang kan man förmoda. Modellen ger prov på författarens infallsrikedom och sätt att hela tiden leta efter olika indikatorer i källmaterialet vid sidan av mer explicita uppgifter. En omedelbar invändning är förstas att angivelser för djurmisshandel också kunde vara ett sätt att komma åt vissa personer snarare än ett uttryck för empati. Det gäller i första hand den växande andelen mål från städer och samhällen där berusade drängar och kuskar angivits för "överdådig framfart", fylleri och för att ha slagit och drivit på sina hästar för hårt. Här kan angivelsen för djurmisshandel ha erbjudit ett sätt att förstärka ett åtal som i grunden handlade om att upprätthålla ordningen och skaffa undan störande element (reglerna för jäv förhindrade däremot angivelser av rent personliga skäl).

Cserhalmis "empathianalys" sammanställs med analyser av explicita uttalanden, förklaringar och rättfärdiganden i rättsmaterialet. Ur detta växer fram en bild av vad författaren kallar ett "outtalat kontrakt" som utgör ett synnerligen fruktbart begrepp som skulle kunna ligga till grund för komparativa analyser över både tid och rum. Enligt detta kontrakt, så som det såg ut det sena 1800- och tidiga 1900-talets agrarsamhälle i södra Sverige, anstod det djurets ägare eller handhavare att utfodra tillräckligt med mat, ge tid för nödvändig vila och att inte pressa djuret utöver dess förmåga. I gengäld kunde djurägaren fordra av djuret att det visade lydnad och arbetsvillighet. Visade djuret gensträvighet hade ägaren rätt att tillrättavisa det genom aga. Om agan var befogad och utfördes på rätt sätt så innebar det också en fostran. Det innebar att ett visst mått av tillrättavisande våld kunde vara fullt förenligt med att tillmäta djuret ett intrinsikalt värde. Obefogad och obehärskat våld däremot överskred kontraktet liksom vanvård och svältfödning.

Möjliga paralleller och alternativa perspektiv

Parallellerna till samhällslivet och synen på barnuppfostran är uppenbara men utvecklas inte närmare av Cserhalmi. Här öppnar sig plötsligt ett nytt forskningsfält. 1800-talets samhälle präglades av att gamla traditionella patriarkala strukturer allt mer fick ge vika för olika typer av kontraktstänkande. Man kan till exempel fråga sig vad den samtida debatten om tjänstehjonsstadgans och husagans inskränkande kan ha haft för inverkan på pigors och drängars lojalitet och beredvillighet att ange sina husbönder för vanvård och djurmisshandel. Kopplingar mellan tjänstehjons och djurs förhållanden gjordes förvisso, till exempel i ett yttrande av Anders Sandberg i prästeståndet ett år efter den första lagen mot djurmisshandel: "Om det är straffvärt att i vredesmod piska och slå sin uttrötade häst, så måtte det väl vara ännu råare och grymmare att på detta sätt behandla sin tjänare." Sandberg ansåg att husagan påminde om "den köpte slavens ställning".

Sandbergs parallell illustrerar också frågan om varför det var hästar som oftast tycks ha blivit offer för människors ”kontraktsbrott”, mer sällan kor. Cserhalmi för en diskussion om just hästars överrepresentation i rättsmaterialet och finner att det hade att göra med inställningen till hästkött och att hästen till skillnad från oxar och kor saknade slaktvärde. Den drevs därför till det yttersta innan den avlivades. Men det motsatta har också hävdats – att hästen just för sin avsaknad av slaktvärde fick ett mer människoliknande och positivt symbolvärde som arbetskamrat. Kanske är det på sin plats att låta hästar och kor framträda i sina olika förankringar i mäns och kvinnors världar, för lika slående som att den angivne djurplågaren nästan alltid var en man är att när de positiva sidorna av husdjurskötseln beskrevs så berördes närapå uteslutande kvinnor och kor. Nedanstående uppställning skulle kunna utgöra en utgångspunkt för en utveckling av kontraktsperspektivet till att också innefatta genus.

män	kvinnor
hästar	kor
dragkraft	mjölk
prestige, konkurrens	att måna om kornas trevnad
kappkörningar, arbetstävlan	vallning, mjölkning
hårt utnyttjande	starka känslomässiga band

Av hästarna, som ingick i mannens värld, fordrades muskel- och dragkraft. Hästen var samtidigt en bricka i det manliga spelet om prestige och konkurrens, som kunde mätas i prestationer som kappkörningar och arbetstävlan. Här grundlades både en nära arbetsrelation men också ett hårt utnyttjande. Korna i kvinnans värld levererade mjölk, vilket krävde trevnad för att ge avkastning som i sin tur kunde vara ett mått på kvinnlig prestige, skapa närhet i vallning och mjölkning och knyta starka känslomässiga band. *Voilà! Le contrat complet!*

Avslutningsvis skall sägas att den största styrkan i Niklas Cserhalmis avhandling ligger just i dess stora infallsrikedom och det metodiska sätt med vilket författaren har gått till väga för att undersöka källorna. Det leder i de allra flesta fall till övertygande tolkningar och resultat samtidigt som det också smittar av sig och väcker nya infallsvinklar och kreativa uppslag hos läsaren.

Jonas Liliequist*

MELIUS TARDE QUAM NUMQUAM

*Fakultetsopponent